

EPIGRAFİK VERİLER IŞIĞINDA ANTİKÇAĞ ANADOLUSU'NDA EĞİTİM
EDUCATION IN ANTIQUITY IN ANATOLIA FROM THE EPIGRAPHIC EVIDENCE

EMİNE BİLGİÇ*

Öz: Bu çalışmada, antikçağ Anadolu'nun eğitim anlayışı, eğitim kurumları ve işleyişi epigrafik veriler ışığında değerlendirilerek mercek altına alınmaktadır. Küçük Asya'nın özellikle batı kıyılarından elde edilen yazıtlar vasıtasıyla Hellenistik Dönem'de İonia ve Karia bölgelerinde bir eğitim sisteminin varlığından söz edilebilmektedir. Eğitimle birebir ilişkin olan terimlerden “*paidonomos, paidagogos, paidotribes ve grammaticos*” içerikli yazıtların sayı bakımından fazlalığı ise söz konusu dönemlerde çocuğun eğitimine verilen önemi göstermektedir. Bununla birlikte antik kaynaklarda *gymnasion, palaistra ve didaskaleon* gibi eğitim kurumları arasında yer almayan dairesel bir eğitim alanının (ἐγκυκλίος) varlığını Ksanthos kentinden bir yazıtta bulmaktayız. Yazıtlar neticesinde öğretmenlerin aylık ya da yıllık olarak aldıkları belli bir ücret karşılığında çalıştıklarına; çocukların günümüzde olduğu gibi bayramlara ya da yarışmalara öğretmenleri gözetiminde katıldıklarına; yasalar çerçevesinde bir okul sisteminin var olduğuna ve okul gelir-giderlerinin denetim altında tutulduğuna dair verilere ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu • Paidea • Paidonomos • Paidagogos • Eğitim Kurumları

Abstract: In this study through the scrutiny of epigraphic evidence the state of education, educational institutions and practice of education in antiquity in Anatolia is evaluated. In particular, from Hellenistic inscriptions from Ionia and Caria on the west coast of Asia Minor there is record of the existence of an educational system. The terms “*paidonomos, paidagogos, paidotribes and grammaticos*” recorded in inscriptions, once or several times are associated with education, indicating the importance of education. However, in an inscription from the city of Xanthos the presence of a circular field of education (ἐγκυκλίος) is recorded, differing from the *gymnasion, palaistra ve didaskaleon* recorded in ancient sources. From inscriptions it is learnt that teachers worked for a certain monthly or annual fee and as today, children participated in competitions or festivals under the guidance of their teachers. The school system was defined through laws and the income and expenses of schools were supervised.

Keywords: Anatolia • Paidea • Paidonomos • Paidagogos • Educational Institutions

Eğitim toplumların sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik gelişimini ve bunlara paralel olarak medeniyet seviyesini üst noktalara ulaştırmak üzere kaçınılmaz bir gereklilik oluşturmaktadır. Eğitimin günümüzde olduğu gibi antikçağda da düzeni, sistemi, işleyişi ve misyonu hakkında yazılmış çok sayıda antik kaynak ve epigrafik belgenin yanı sıra; eğitim kurumlarının mimarisi ve araçları hakkında bilgi veren pek çok arkeolojik bulgu ve kalıntı bulunmaktadır. Bu nedenle *eğitim konusu* eskiçağ tarihi araştırmalarında her zaman bilimin üretken bir dalı olagelmıştır. Fakat “Antikçağ'da Eğitim” konusunu araştıran çalışmaların, daha çok antik kaynaklara dayandırıldığı;

* PhD., Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya. eminebilgic@akdeniz.edu.tr
Seminer çalışması olarak hazırlanan bu konunun makale haline getirilip yayına hazırlanmasında gerek tavsiyeleri gerekse her türlü düzeltme ve yardımları dolayısıyla danışmanım Yrd. Doç. Dr. Nihal Tüner Önen'e çok teşekkür ediyorum.

söz konusu çalışmalarda epigrafik belgelerin derinlemesine değerlendirilmediği görülmektedir¹. Burada ele alınan makale epigrafik verilerden yola çıkarak Küçük Asya'da Klasik Dönem'den başlayarak Roma Dönemi'ne kadar uygulanan eğitim sistemleri hakkındaki genel bilgileri kronolojik bir çerçevede derlemeyi amaçlamaktadır.

Makalede değerlendirilen yaklaşık 130 epigrafik verinin Ionia ve Karia'da özellikle de Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde yoğunlaştığı görülmektedir. Günümüze kadar ulaşan epigrafik verilerin çoğunluğunu ise Türkçe'ye "eğitim danışmanı"² olarak çevrilen *paidonomos* (= παιδονόμος) yazıtları oluşturmaktadır. *Paidonomos* yazıtlarının sayıca fazla olması da söz konusu dönemlerde çocukların eğitimine verilen önemi göstermektedir. Ayrıca bu yazıtlar aracılığıyla *paidonomos*'luk yapanların, bu görevleri yanında çeşitli memuriyetlikler de üstlendikleri görülmektedir. Yazıtlar arasından iki belge diğerlerine oranla kapsamı, içeriği ve dönemin eğitim sisteminin işleyişine dair barındırdığı bilgiler açısından dikkate değerdir. Bunlardan birincisi Teos'tan (Seferihisar/ Sığacık Köyü) çocukların eğitimiyle ilgili yasanın düzenlenmesine ilişkin M.Ö. III. yüzyıla tarihlenen bir yazıttır. Yazıtın başı ve sonu yitik olmakla birlikte korunan kısımları oldukça değerli veriler aktarmaktadır. Yazıtın içeriğinden her yıl kız ve erkek çocukların eğitimi için üç gramer öğretmeni, iki beden öğretmeni, bir müzik öğretmeni, bir askeri eğitmen ve bir de ok/cirit eğitmeninin atandığı; öğretmenlerin maaşlarını yıllık olarak aldıkları; takvime yeni bir ay eklendiğinde ise verilen ücretin tutarına ek ödeme yapıldığı; askeri eğitmenin iki aydan az olmayan bir zaman kadar eğitim vereceği; *gymnasion*'da olması gereken gramer ve müzik öğretmenlerinin anlatımlarını *bouleuterion*'da yapacak olduğu ve söz konusu yasaya uyulması gerektiği, aksi takdirde uymayanların suçlu ve borçlu sayılacağı öğrenilmektedir. Bu yazıtla birlikte M.Ö. III. yüzyılda Teos Kenti'nde yasaya bağlı olarak düzenli ve sistemli çalışan bir eğitim kurumunun varlığı açıkça görülmektedir. İkinci yazıt ise Miletos Kenti'nden (Söke) ele geçmiş ve günümüze kadar tamamı korunmuş olan okul yönetimini düzenleyen ve kuran hayırsever (=εὐεργέτης) Thallion oğlu Eudemos'u onurlandırma dekretidir. Belge, beden eğitmenlerinin ve gramer öğretmek isteyenlerin seçimle belirlendiğini; adaletsiz bir seçim olmaması için beden eğitmenlerinin Hermes'e; gramer öğretmenlerinin ise Apollon ve Musa'lara yemin ettiğini; seçimle dört gramer dört de beden eğitmeni atandığını; beden eğitmenlerine ve gramer öğretmenlerine aylık bir ücret verildiğini; beden eğitmenlerinin yurt dışına çıkmalarına imkân tanındığını; öğretmenlerin her ayın beşinde derslerin dışında çocukları serbest bıraktıklarını ve *paidonomos*'ların görevlerini aktarmaktadır. Hem Teos hem de Miletos'taki iki belge de dikkate alındığında Anadolu'nun batı kıyılarında yer alan kentlerde özellikle Hellenistik Dönem için, bir eğitim sisteminin varlığından söz edilebilir.

Yazıtlarda eğitimle ilişkilendirilen anahtar terimlerden bazıları şunlardır:

<i>Paidagogos</i> (=παιδαγωγός)	çocuğa okul çağına kadar temel eğitimini veren
<i>Paidonomos</i> (=παιδονόμος)	çocuğun eğitim danışmanı/ gözetmeni
<i>Paidotribes</i> (=παιδοτριβής)	beden eğitiminden sorumlu öğretmen
<i>Hoplomakhos</i> (=ὀπλομάχος)	Silah kullanımını (cirit, ok atma vs.) öğreten
<i>Kitharistes</i> (=κιθαριστής)	müzik öğretmeni

¹ H. I. Marrou (Marrou 1948), S. Bonner (Bonner 1977), T. Morgan (Morgan 1998), Y. L. Too (Too 2001), R. Criore ve M. Joyal *et alii* (2008) tarafından kaleme alınmış eserler "Antikçağ'da Eğitim" üzerine yazılmış en kapsamlı çalışmalar olarak dikkate değerdir.

² Liddle & Scott 1997, 512, bk. "παιδο-νόμος".

<i>Grammatikos</i> (=γραμματικός)	<i>gramer öğretmeni</i>
<i>Grammatodidaskalos</i> (=γραμματοδιδάσκαλος)	<i>gramer öğretmeni</i>
<i>Didaskalos</i> (=διδάσκαλος)	<i>öğretmen</i>
<i>Kathegetes</i> (=καθηγητής)	<i>öğretmen.</i>

Bunların dışında çocukların, gençlerin ve diğer yurttaşların zamanının çoğunu geçirdiği kültürel ve sportif faaliyetlerin yapıldığı eğitim yerleri, bir diğer deyişle okullar vardır: *gymnasion*'lar ve *palaistra*'lar. Epigrafik belgelerde eğitim ve eğitmenlerle doğrudan ilgili olduğu varsayılan tanrılardan Hermes, Herakles Herme'leri³, Musa'lar ve Apollon Mousegete'nin (= Musaların yöneticisi/ başı) adına rastlanılmaktadır⁴.

Gymnasion'lar, beden eğitimi yapılan yer olmanın dışında zihinsel eğitimin de öğretildiği önemli kamu kuruluşlarıdır⁵. *Gymnasion*'ların idari işlevi ve bakımı devletin yükümlülüğü altındadır ve ayrıca her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için belli miktarda kamu ödeneği ayrılmaktadır. *Gymnasion*'ların yönetimi kentten kente fazla bir fark göstermeksizin halk tarafından seçilen *gymnasiarkhos*'larca⁶ yapılmaktadır. Antikçağ'da en erken kayda geçen "ilkokul"⁷ ise M.Ö. 494 yılında İonialıların Lade Deniz Savaşı öncesinde çıkardıkları isyanlar sırasında çatısının çökmesi neticesiyle eğitim görmekte olan 120 çocuktan 119'unun hayatını kaybettiği Khios Adası'ndaki okuldur⁸. Okul ile ilgili bir diğer anekdot, Pausanias tarafından anlatılmaktadır: M.Ö. 496 yılındaki Olimpiyat Oyunları'nda galibiyeti kabul etmeyen boksör Kleomedes memleketi Astypalaia'da öfkeden

³ Antikçağda fiziki güç, dayanıklılık ve kahramanlığın kişileştirilmiş hali olan Herakles, gençlerin düşünsel ve bedensel olarak eğitim gördükleri *gymnasion* ve *palaistra*'larda oldukça önemli bir simgedir ve bu nedenle adı *Gymnasion Tanrıları* olarak Hermes ile beraber anılmaktadır (Paus., IV. 32. 1; ayrıca bk. Salowey 1995, 80; Miller 2004, 50).

⁴ *IvMilet* I.3, 145: (satır 29-36)τῆ δὲ ὀγδόῃ ἀνομένου τοῦ αὐτοῦ μηνός, ἐπειτὰν ἡ ἐκκλησία συναχθῆι, τίθεισθαι ἐν τῆι ὀρχήστρῃ τρίποδα καὶ θυμιάτρον, τοὺς δὲ ἱερεῖς τὸν τε| τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Ἐναγωνίου τοῦ ἐν τῆι παλαίστρῃ τῶν παίδων καὶ τὸν τῶν Μουσῶν καὶ τὸν ἱεροκήρυκα καὶ τοὺς χειροτονημένους καὶ μέλλο[ν]τας ἄρχειν παιδονόμους καὶ μέχρι μὲν ζωῆς Εὐδήμιον, μετὰ δὲ ταῦτα| τῶν ἀπὸ Εὐδήμιου τὸν πρεσβύτατον ἐπιθυμῆσαι λιβανωτῶν τῶι τε Ἐρ[μ]ῆι καὶ ταῖς Μούσαις καὶ Ἀπόλλωνι Μουσηγέτη: *Biten aynı ayın 8. gününde, meclis (ekkllesia) bir araya geldikten sonra dairesel alanda üçayak ve thymiatros bırakılsın, Hermes ve Enagonis'in rahipleri, Musaların kutsal habercisi, oylamayla seçilmiş olan kişiler, paidonomos'luğa başlamak üzere seçilenler ve Eudemos yaşarken Eudemos'un soyundan olanların en yaşlısı Hermes, Musalar ve Apollon Mousegete için tütsü yakınsınlar.*

⁵ Wycherley 1991², 125. *Gymnasion*'lar, Hellenistik Dönem ile birlikte üst düzeyde tinsel eğitimin verildiği mekânlara dönüşmüştür (bk. Blanck 2000, 42).

⁶ *Gymnasiarkhos*'ların birincil görevi, gençlerin ruhsal ve fiziksel açıdan en iyi şekilde yetişmelerini sağlamak; ayrıca *gymnasion*'un ek bina yapımını, binanın ısıtılmasını, tamirini, yağ ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli olan finansmanı tedarik etmek ve bayramlar tertiplemekti. Ancak onur yazıtlarından *polis* tarafından *gymnasiarkhos*'lara tahsis edilen kamu kaynaklarının yetersiz olduğu görülmektedir (bk. IG IV, 74, 9 vd.; Magie 1950, 62; Oehler 1970; 1969; 2004).

⁷ *Paidagogos*'un denetimi altında altı veya yedi yaşına kadar eğitilen çocuk bu yaşlardan itibaren *didaskaleion* ya da *palastrai* olarak adlandırılan ilkokula başlardı (Arist. *Pol.* VII. 1336b; konu hakkında ayrıca bk. Özbayoğlu 1989, 57; Blanck 2000, 39).

⁸ Hdt. VI. 27. 2: τοῦτο δὲ ἐν τῆι πόλει τὸν αὐτὸν τοῦτον χρόνον, ὀλίγον πρὸ τῆς ναυμαχίης, παισὶ γράμματα διδασκομένοις ἐνέπεσε ἡ στέγη, ὥστε ἀπ' ἑκατὸν καὶ εἴκοσι παίδων εἰς μῦθος ἀπέφυγε.; *Kentte yine o sıralarda ve deniz savaşıdan az önce, bir okul, içeride ders görmekte olan çocukların başına yıkılmıştı; yüz yirmi çocuktan yalnız biri kurtulmuştu.* Ayrıca bk. Blanck 2000, 30; Deighton 2012, 50.

didaskaleion'da (okulda) binanın bir sütununu yıkmış ve çöken binanın altında 60 çocuk ölmüştür⁹. Bunlara ilaveten M.Ö. III. yüzyılın birinci yarısında yaşadığı düşünülen Kos'lu Herodas, yazdığı bir *mimos*'unda okuldan, ailesinin şikâyet ettiği tembel bir öğrenciden ve okul harcından bahsetmektedir¹⁰.

Çocuklara, okula başlama yaşına kadar evde *paidagogos*'lar tarafından eğitim verildiği için *paidagogos*¹¹ eğitimin temelindeki en önemli kişi olarak görülmektedir¹². Epigrafik verilerde *paidagogos* terimi Byzantion (İstanbul), Smyrna (İzmir), Klaros (İzmir/Menderes), Modrene (Mudurnu), Pompeiopolis (Kastamonu/Taşköprü) ve Hierapolis'te (Pamukkale) karşımıza çıkmaktadır. M.Ö. II. yüzyıla tarihlenen Byzantion'dan ele geçen yazıtta *paidagogos* Athenodoros adlı kişi yazıtın bulunduğu stel üzerinde bir filozof olarak betimlenmekteyken¹³; Smyrna'da ise burada adı geçen *paidagogos*'un bir köle olduğunun işaretini beyefendi anlamına gelen 'κομψός' sıfatı vermektedir¹⁴. İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Klaros'taki bir yazıtta Roma vatandaşlığına sahip olan *paidagogos* Iulius Philetus, Apollon'un Klaros'taki ünlü bilicilik merkezine başvurmak için Korinthos'tan gelen bir elçi heyetinin listesinde yer almaktadır¹⁵. *Paidagogos* Iulius Philetus burada, öğretmen (= καθηγητής) Titus Salius Icelus ve hekim (= ιατρός) Licinius Lupus ile birlikte bahsedilmektedir. Bu üç gözetmen/danışman, kendilerine emanet edilen çocukların esenliğinden sorumlu görünmektedirler. Yaklaşık olarak M.Ö. 175-160 yılları arasına tarihlenen Klaros'tan başka bir yazıtta ise yine ünlü kehanet merkezine soru sormak ya da kutsal *hymnos*'u (= ilahi) söylemek için Khios'tan gelen bir elçi heyetinde yer alan *paidagogos* Eraphrodeitos'a

⁹ Paus. VI. 9. 6: καὶ ἀνέστρεψε μὲν ἐς Ἀστυπάλαιαν, διδασκαλείω δ' ἐπιστὰς ἐνταῦθα ὅσον ἐξήκοντα ἀριθμὸν παίδων ἀνατρέπει τὸν κίονα ὃς τὸν ὄροφον ἀνεῖχεν. : *Astypalaia'ya geri döndü, didaskaleion'da durdu ve yaklaşık altmış çocuk oradayken, çatıyı taşıyan bir sütunu devirdi* (ayrıca bk. Plut. Rom. XXVIII. 4-5; Larson 1995, 131).

¹⁰ Herod. *Mim.* 3.5.10: ... Λαπρίσκε, συμφορῆς δ' ἤδη ὀρμαῖ ἐπὶ μέζον. κοῦ μὲν ἡ θυρη κείται τοῦ γραμματιστέω - καὶ τριηκὰς ἢ πικρὴ τὸν μισθὸν αἰτεῖ κῆν τὰ Ναννάκου κλαύσω - οὐκ ἂν ταχέως λήξειε.: ... *Lampriskos, şimdi daha da felaketin içine düştün. Öğretmenin kapısı nerede? Aynı gamlı otuzuncu günü, okul harcını talep eder, şayet Nannakos'un olanlara üzülseydin, kolayca vazgeçmezdin.*

¹¹ *Paidagogos*'un görevi çocuğu okula götürmek, onunla okulda kalmak ve eve geri getirmektir (bk. Deighton 2012, 25). Bu kişi güvenilir bir köle, hatta bir Hellen olabilirdi. Bazı *paidagogos*'lar ise mal varlığını yitirmiş kültürlü ailelerin çocukları da olabilmekteydi. Örneğin Akhilleus'un *paidagogos*'u Phoiniks asil bir aileye mensuptu; ancak babası ile anlaşamayarak evini terk eden Phoiniks, Akhilleus'un babası Peleus'un evine sığınmış ve Akhilleus'un eğitimini üstlenmiştir (bk. Hom. *Il.* IX. 44 vd.). Buna ilaveten Makedonya Kralı Büyük İskender de Leonidas adında bir köle tarafından eğitilmiştir (bk. Plin. *nat.* XIII. 32).

¹² Laes 2009, 113. *Paidagogos* hakkında yapılan çalışmalar için detaylı olarak ayrıca bk. Schuppe 1942, 2375-2385; Boulogne 1951; Bradley 1991, 37-75; George 1998, 409-410; Schulze 1998; Riess 2001, 163-207; Zaccaria 2003, 23-41; Laes 2004, 161-180; 2009, 113-122.

¹³ *IvByzantion* 156, SEG XLVIII 896; Voutiras 1998, 145-147: Ἀθηνόδωρε | παιδαγωγέ | χαῖρε.

¹⁴ *IvSmyrna* 507: Ἐπικτήτου παιδαγωγοῦ κομψοῦ: Bir beyefendinin *paidagogos*'u olan Epiktetus.

¹⁵ Macridy 1912, n. 27: Κορινθίων ὑμνωδοὶ | ἐπὶ πρυτάνεως Ἀπόλλωνος τὸ νε', | ἱερα[τεύοντος τοῦ δεῖνα, προ]φη[τεύοντος Φιλομήλου, γραμματεῦον[τος Φροντίνου- Α(ύλος) Οὐῖρριος Παῦλος, Μ(άρκος) Οὐα[λέριος Σεουήρος Ὀκταουϊανός | καθηγητής Τ(ίτος) Σ[ά]λιος Ἴκελος, ιατρός Λικίνιος Λοῦπος, παιδαγωγὸς Ἰούλιος Φίλητος. *Korinthos'lu hymnodoslar, Apollon'un 55. prytaneon'luğu, aynı kişinin rahipliği, Philomelos'un prophetes'liği ve Phrontinos'un grammateos'luğu sırasında öğretmen Titus Salius Icelus, hekim Licinius Lupus, paidagogos Iulius Philetus.*

rastlamaktayız¹⁶. Burada da köle bir *paidagogos* olan Epaphrodeitos'un çocukların bakımından sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bithynia'daki Modrene'de İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bir yazıt, Epitynkhanos adlı bir *paidagogos*'un anısı için P. Ulpius Aurelianus Severinus tarafından dikilmiştir¹⁷. Yine imparatorluk dönemine ait olan Pompeiopolis'ten fragmanlar halindeki bir başka belge de büyük bir olasılıkla Roma vatandaşıyla birlikte en az iki özgür *paidagogos* ile ilgilidir¹⁸.

Eğitim danışmanı ya da eğitim uzmanı/ denetleyicisi anlamını veren *paidonomos* ile ilintili İonia ve Karia bölgelerinden ele geçmiş 85'in üzerinde epigrafik belge mevcuttur. Bunlardan yaklaşık 15-20 kadarı onur dekretleriyken diğerleri içerik bakımından çeşitlilik göstermektedir. Burada dikkat çeken bir nokta *paidonomos*'luk yapanların aynı zamanda *gymnasiarkhos*'luk ve *khoregos*'luk görevlerini de ifa etmesidir¹⁹. İonia Bölgesi'nde yer alan Teos kentinden *gymnasion* olarak kabul edilen bir yapının içinde, çocukların eğitime dair yasanın düzenlenmesi ile ilgili M.Ö. III. yüzyıla tarihlenen bir yazıt bulunmuştur²⁰. Yazıtta, Onesimos oğlu Polythrous isimli zengin bir Teos vatandaşının bir eğitim vakfı kurduğu ve toplamda 34.000 *drakhmai*'ı bulan çeşitli ödemelerde bulunduğu belirtilmektedir. Burada yazıtın ilk satırlarından *paidonomos*'ların 40 yaş ve üzerinde olması gerektiği öğrenilmektedir. 15-23'üncü satırlarda ise sesi ayırt etmeyi, müzik ve kithara ya da lir çalmayı öğrenecek çocukların yaşını *paidonomos*'un belirlediği; bir *hoplomakhos* ve buna ilaveten ok atmayı ve cirit atmayı öğreten bir kişiyi kiralama işini hem *paidonomos*'un hem de *gymnasiarkhos*'un halka yararlı olmak için yaptıkları anlatılmaktadır²¹. Aynı yazıttan gramer öğretmenlerinin çocukların sayısı hakkında itiraz ederlerse düzen içinde itaat etmelerine *paidonomos*'un karar verdiği

¹⁶ Şahin 1987, n. 15; SEG XXXVII 978: ΝΥΣΟΠΕ. ΝΟΥΣ, Μηκύθη'Ηδους, ἐπιστάτης καὶ ἱεροκῆρυξ | Λούκιος Ἀντιόχου, Εὐτυχος — φύσει Τρύφωνος, Εὐσχίμων | Ἱεροκῆρυκς, παιδαγωγὸς Ἐπαφρόδειτος Ἐλίσιου.

¹⁷ Robert 1940, 303: Π. Οὐλπίος Αὐ|ρηλιανὸς Σε|ουηρείνος | Ἐπιτυνχάνω | παιδαγωγῶ | ζήσαντι ἔτη | ν', μνήμης χά|ριν.: *Ulpius Aurelianus Severinus, 50 yıl yaşamış olan paidagogos Epitynkhanos'a anısı için (dikti)*.

¹⁸ Marek 1993, 141: [— —]νος| παιδαγωγοί: | [I]ούλιος Πύθα Κούλιος'Ηδύος | [O]υαλέριος Λονγείνου Πασίφιλος | [K]απετωλείνου|.....

¹⁹ Özellikle bk. *IvDidyma* 262, 263, 292, 296, 253, 258, 339, 343, 383, 291. Didyma'daki bu yazıtlarda sık sık şu ve benzeri ifadeyle karşılaşmaktayız: γεγυμνασια[ρ]|χηκῶς τῶν νέων καὶ τῶ[v] | πολιτῶν καὶ τῆς γερου|σίας ἐπὶ τετράμηνον | καὶ πεπαιδονομικῶς (n. 258): *hem gençlerin hem özgür vatandaşların hem de gerousia'nın gymnasiarkhos'luğunu ve paidonomos'luk yapmış olan. 262 numaralı bir diğer onurlandırma dekreti "στεφανη|φορήσας, γυμνασιαρχήσας | νέων, γυμνασιαρχήσας τῶν | πατέρων, παιδονομήσας, χο|ρηγός": çelenk taşıyan, gençlerin ve erkeklerin gymnasiarkhos'luğunu yapan, paidonomos'luk yapan, khoregos olan....*

²⁰ Bk. *CIG* 3059, 1125; Hirschfeld 1875, 501-3; *BCH* 1880, 110-21; *SEG* XIV, 751.

²¹ *CIG* 3059, 1125: (satır 15-23) ἀποδείκνυσθ<α>ι δὲ καθαριστὴν ἢ ψάλτην, μισθὸν δὲ δίδοσθαι τῶι | χειροτονηθέντι τοῦ ἐνιαυτοῦ δραχμὰς ἑπτακοσίας· οὗτος δὲ | διδάξει τοὺς τε παῖδας οὓς ἂν καθήκηι εἰς τοῦπιὸν ἐκκ[ρ]ίνεσθαι [καὶ] | τοὺς τούτων ἐνιαυτῶι νεωτέρους τὰ τε μουσικὰ καὶ καθαρίζειν ἢ ψάλλειν, | τοὺς δὲ ἐφήβους τὰ μουσικὰ· περὶ δὲ τῆς ἡλικίας τῶν παίδων τούτων ἐπι|κρινέτω ὁ παιδονόμος· προσδίδοσθαι δὲ καὶ ἐὰν ἐμβόλιμον μῆνα ἄγωμεν τὸ | ἐπιβάλλον τοῦ μισθοῦ τῶι μηνί. ὄπλομάχον δὲ καὶ τὸν διδάξοντα | τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν μισθοῦ<σ>θωσαν ὃ τε παιδονόμος καὶ ὁ γυμνασί|αρχος ἐπ' ἀναφορᾶι τῆι πρὸς τὸν δῆμον· *Söz konusu kişi epehebos'lara müzik, bunlardan yaş bakımından daha genç olanlara ve uygun bulduğu çocuklara sesi ayırt etmeyi, müzik ve kithara ya da lir çalmayı öğretecek. Bu çocukların yaşı hakkındaki kararı paidonomos versin. Ve eğer takvimde yeni bir ay yürürlüğe koyarsak söz konusu ay için ücretin tutarına ek ödeme yapılsın. Bir hoplomakhos ve ok atmayı ve cirit atmayı öğreten bir kişiyi kiralama işini hem paidonomos hem de gymnasiarkhos halka yararlı olmak için yapmışlar.*

aktarılmaktadır²².

Karia kenti Mylasa'dan (Muğla/Milas) ele geçen, ve *paidonomos* Khryssippos'un onurlandırma dekretini içeren yazıt 56 satırıyla, bir *paidonomos* için yazılmış en uzun onurlandırma dekretidir. Yazıtın başlangıç satırları genel itibariyle tamamlamadır; yazıtın içeriği aynı zamanda *gymnasiarkhos* olan Khryssippos'un çocukların eğitimine itinalı bir şekilde eğilimini övmektedir²³. Diğer bir Karia kenti Iasos'ta (Muğla/Milas/Kıyıkışlacık Köyü) bulunan ve *paidonomos* Gaius Iulius Capito'yu onurlandıran yazıttan ise, Capito'nun *paidonomos*'luk yaparken çocukların antremanı ve eğitimini denetleme işini en iyi şekilde yerine getirdiği; çocuklar için yarışma ödülü vererek ün severlik için her şeyi yaptığı; oyunlara bağışta bulunduğu ve *demos*'un bunlardan ötürü onun heykelini dikmeye karar verdiği öğrenilir²⁴. Iasos'tan bir başka yazıt ise Demokritos oğlu Dokimos'un *paidonomos*'luk yaptığı sırada çoğunlukla gençlerin eğitimi için alışılmışın dışında jimnastik oyunları düzenlediğinden ve *paidotribes*'leri onurlandırdığından söz etmektedir²⁵. İonia Bölgesi'nin önemli bir kenti olan Miletos'tan M.Ö. 200/199 yılına tarihlendirilen, özgür çocukların eğitimi için 10 *talanta* gümüş bağışlayan hayırhah Thallion oğlu Eudemos isimli zengin bir vatandaşı onurlandırma dekretinde *paidonomos*'ların gençlerle birlikte beş yılda bir yapılan

²² CIG 3059, 1125: (safir 30-35) αὐτῶν προστέτακται κατὰ τοὺς νόμους· ἐὰν δὲ οἱ γραμματοδιδάσκαλοι ἀντιλέγωσιν πρὸς αὐτοὺς περὶ τοῦ πλήθους τῶν παιδῶν, ἐπικρινά|τω ὁ παιδονόμος, καὶ ὡς ἂν οὗτος διατάξει πειθαρχεῖτωσαν· τὰς δὲ ἀποδείξεις ἄς ἔδει γίνεσθαι ἐν τῷ γυμνασίῳ ποιῆσθαι τοὺς γραμματοδιδασκάλους καὶ τὸν τὰ μουσικὰ διδάσκοντα ἐν τῷ βουλευ[τηρίῳ]. —: *Eğer gramer öğretmenleri çocukların sayısı hakkında onlara karşı itiraz ederlerse, ki onun düzen içinde itaat etmesi için paidonomos karara varsın. Gymnasion'da olması gerekli olan gramer öğretmenleri ve müzik eğitimcileri anlatımlarını bouleuterion'da yapsınlar. (----)*

²³ Bk. *IvMylasa* 909.

²⁴ *IvIasos* 99: [περὶ τιμῶν — Γαῖου | [Ιουλίῳ Καπίτωνος π]αιδονόμου | ἔδοξ[εν τῷ δήμῳ] ἐν ἀρχαιρεσίαις | ἐπεὶ Γάϊος Ἰούλιος Καπίτων παιδονομήσας | καὶ προνοήσας τῆς τῶν παιδῶν ἀγωγῆς καὶ | παιδείας κατὰ τὸ κάλλιστον ἐπετέλεσεν, | καὶ ἀγῶνας διδοὺς αὐτοῖς καὶ ἄλλα, πάντα τε | φιλοτεμνόμενα ἐποίησεν, ἐπέδωκέν τε καὶ | θεωρίας, ὅ τε δῆμος ἐπὶ τῇ τοῦ ἀνδρὸς φιλοτεμνίᾳ προεφώνησεν τειμηθῆναι αὐτὸν ταῖς | καλλίσταις τεμαῖς, ἀνατεθῆναι δὲ αὐτοῦ καὶ | εἰκόνα· δεδόχθαι τετιμηθῆναι Γάϊον Ἰούλιον | Καπίτωνα ταῖς καλλίσταις τεμαῖς· ἀνατεθῆναι | δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκόνα γραπτὴν ἐν ἀσπίδι ἐπιχρῶσθαι, | ἐν ᾧ ἂν βούληται ἱερῶ ἢ δημοσίῳ τόπῳ, ἐφ' ἧς καὶ | ἐπιγραφῆναι· ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος τὴν εἰκόνα | Γαῖου Ἰουλίῳ Καπίτωνος παιδονομήσαντος κατὰ τὸ κάλλιστον πάσης ἔνεκεν ἀρετῆς. : *Paidonomos Gaius Iulius Capito'nun onurları hakkında meclis üyesi seçiminde demos karara vardı. Mademki Gaius Iulius Capito paidonomos'luk yaparken ve çocukların antremanı ve eğitimini denetlerken görevini en iyi şekilde yerine getirdi ve onlar için yarışma ödülü vererek ünseverlik için her şeyi yaptı ve ayrıca oyunlara bağışta bulundu, o halde demos adamın ünseverliği üzerine onu en güzel onurlarla onurlandırılmasına ve onun heykelinin dikilmesine karar verdi. Gaius Iulius Capito'nun en güzel onurlarla onurlandırılması kararlaştırılsın. Altın kaplama bir kalkan üzerinde heykeli betimlensin, onu ister kutsal bir yere ya da halka açık bir yere nereye isterse oraya koysun. Onun üzerinde şöyle yazsın: Boule ve demos erdemi tam olmasından dolayı en güzel şekilde paidonomos'luk yapan Gaius Iulius Capito'nun heykelini (kazıttı).* (ayrıca bk. *BCH* 11, 1987, 216-217; *BE* 1984, 393.)

²⁵ *IvIasos* 100: ἔτους ρβ'. | Δόκιμος Δημοκρίτου παιδονομήσας ἀξίως τῆς | τῶν παιδῶν ἀγωγῆς ἐποίησεν καὶ | τοὺς ἐξ ἔθους τοῖς | παῖσιν γυμνικοὺς | ἀγῶνας καὶ ἐτεμνίσεν τοὺς παιδοτριβας κατὰ τὸ καθήκον. *182 yılında Demokritos oğlu Dokimos paidonomos'luk yaptığı sırada genellikle gençlerin eğitimi için alışılmışın dışında jimnastik yarışları (oyunları) düzenledi ve hâlihazırdaki duruma göre paidotribesleri onurlandırdı.* (bk. *BE* 1961, 671).

Didyma'daki Apollon Bayramı'na ve Boegia Bayramı'na²⁶ iştirak ettikleri görülmektedir²⁷. Miletos'tan ele geçen bir diğer belge olarak M.S. I. yüzyıla tarihlenen Asklepios kültüne ilişkin *strategos*'ların yasası hakkında bilgi veren bir yazıtta ise *paidonomos*'ların çocukların sağlığı için kurban kesmeleri ve kesilen kurbandan kutsal payı ve diğer kutsal şeyleri rahibe vermeleri gerektiği anlatılmaktadır²⁸.

Anthesteria Festivali'ni²⁹ düzenledikleri belgelenen *paidonomos*'ların *cursus honorum*'larında çeşitli memuriyetlikler dikkat çekmektedir³⁰; *gymnasiarkhos*'luk ve *khoregos*'luk dışında kentnin *strategos*'u³¹, *tamias*³², *stephanephoros*³³ oldukları ve *agonothetes*'lik yaptıklarına işaret eden epigrafik

²⁶ Didyma'dan ele geçen bir yazıtın içeriğinden Boegia Festivali'nin Zeus Soter'in bir festivali olduğu anlaşılmaktadır (bk. *IvDidyma* 199; söz konusu festival hakkında ayrıntılı olarak bk. Fontenrose 1988, 138-140).

²⁷ *IvMilet* I.3, 145: (satır 68-75) τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ ἔξαιρεθέντος εἰς ταῦτα | ἀφαιρουμένων τῶν μισθῶν λαμβάνοντες οἱ παιδονόμοι πεμπέτωσαν τῷ Ἀπόλλωνι τῷ Διδυμῆϊ βούν ὡς κάλλιστον ἔν τε τῷ πενθετηρικῷ τοῖς Διδυμείοις καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ἔτεσιν τοῖς βοηγίοις καὶ | πομπευέτωσαν αὐτοῖ τε καὶ οἱ ἐπιλεγέντες ὑπ' αὐτῶν παῖδες | καὶ οἱ κεχειροτονημένοι ἐπιστάται αὐτῶν καὶ μέχρι μὲν τοῦ ζῆν | Εὐδημος, μετὰ δὲ ταῦθ' ὁ πρεσβύτατος τῶν ἀπὸ Εὐδήμου γενομένων. *Bunun için ayrılan ücretin dışında kalan kısmını alan paidonomos'lar, Didyma'daki Apollon'a beş yılda bir yapılan Didyma bayramları için ve diğer yıllardaki Boegia bayramları için mümkün olan en güzel öküzü göndersinler ve beraberinde getirdikleri kendileri tarafından seçilen çocuklar, oyla seçilen müfettişler ve Eudemos'un yaşadığı süre içerisinde kadar Eudemos'un soyundan gelenlerin en yaşlısı da bunlarla birlikte gitsinler.*

²⁸ *IvMilet* I.7, 204: (sütun B, satır 2-11)οἶν ἄρσενα· θυέτωσα<v> δὲ καὶ οἱ παιδονόμοι | ὑπὲρ τῆς ὑγίας τῶν παίδων ἐν τῇ αὐτῇ ἡμέραι οἶν καὶ διδ<ό>τωσαν τῷ ἱερεί σπλάγχνα, | νεφρόν, σκολιόν, ἱερὰν μοῖραν, γλῶσ<σ>αν, σκέλος | δεξιὸν εἰς κοτυληδόνα τετμημένον καὶ | τὴν δορὰν καὶ τὰ λοιπὰ ἱερά· *ayni gün içinde paidonomoslar ise çocukların sağlığı için kurban kessinler ve hayvanın böbreğini, akciğerini, bağırsağını, kutsal payı, dilini, sağ bacağını, hediyeyi ve geri kalan şeyleri rahibe versinler* (ayrıca bk. *SEG* IV, 425; *SEG* XV, 684; *SEG* XVI, 714; *AA* 1906, 191).

²⁹ Anthesteria Festivali Atina'da Dionysos onuruna her yıl kutlanmaktadır; festival üç gün sürmekte olup ikinci günü katılanlara *khous* adı verilen bir kaptan şarap verilmektedir. Bu kutlamalara katılan çocuklara, üzerinde çocukluk dönemlerinin tasvir edildiği mini testiler armağan olarak sunulmaktadır (bk. Jenkins 1993³, 13; Deighton 2012, 55).

³⁰ *IvDidyma* 258: (satır 1-13) προφήτης Ἐπικράτης Ἐκαταίου πέμπτος | κληρωθεὶς καὶ λαχὼν | αὐτοέτης, γεγυμνασια[ρ]χηκῶς τῶν νέων καὶ τῶ[ν] | πολιτῶν καὶ τῆς γεροῦσίας ἐπὶ τετράμηνον | καὶ πεπαιδομηκῶς | καὶ τεταμεικῶς καὶ ἐστ[ρα]τηγικῶς τῆς πόλεως δ[ί]ς. | πεποικῶς δὲ καὶ θεωρία[ς] | ἐν τοῖς Ἀνθεστηρίοις ἐπὶ | δύο ἡμέρας....: *Hekataios oğlu prophetes Epikrates gençlerin, özgür vatandaşların ve yaşlıların gymnasiarkhos'luğunu yapmış, paidonomos'luk görevini ifa etmiş, 2 kez kentnin strategos'u olmuş, Antesteria'larda iki gün boyunca bayramları düzenlemiştir...*

³¹ *IvDidyma* 253: (satır 5-9) καὶ · γυμνα[σί]α[ρ]χος · πολιτῶν · καὶ παιδο[νό]μος · στρατηγὸς τῆς πόλεως, ἀ[γ]ωνοθέτης · [Διδυμίων] · καὶ · Κ[α]ισαρίων · *vatandaşların gymnasiarkhos'u, paidonomos, kentnin strategos'u, Didymeia ve Kaisareia (bayramlarının) agonothetes'i...*

³² *IvMilet* I.9, 361: ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆ[μος] | ἐτίμησεν Ἀ[θ]ηναγ[ό]ραν Χαιρή[μ]ονος γυ[μ]νασιάρχου καὶ ταμί[ου] καὶ πα[τ]ριδ[ονό]μου δ[ί]ς. : *Boule ve demos, gymnasiarkhos, tamias, ve 2 kez paidonomos olan Khairemon oğlu Athenagoras'i onurlandırdı.*

³³ *IvMilet* I.7, 265; *SEG* IV, 425: (satır 5-16) .. τ[ῶν] Σεβ[ασ]τῶν ἀρχιερα[τε]ύσ[α]σαν κ[α]ι τῶν Ἰώνων, | γενομένην [στε]φανηφόρον, γυμνασίαρχον τῶν νέων, γυμνασίαρχον τῶν πατέρων, γυμνασίαρχον τῶν | πολιτῶν, παιδονόμον, | χορηγὸν πασῶν χορηγ[ι]ῶν, ἀγωνοθέτην [Δι]δυμίων τῶν Κομοδείων, ὑδροφόρον τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Πυθίης [—] / : *Augustus'ların arkhiera'si, stephanephoros, gençlerin gymnasiarkhos'u, erkeklerin gymnasiarkhos'u, vatandaşların gymnasiarkhos'u, paidonomos, bütün koroların khoregos'u, Didymeia Kommodeia (bayramlarının) agonothetes'i, Pythia Artemisi'nin hydrophoros'u...*

veriler bulunmaktadır. Didyma'dan ele geçen bir belge oldukça dikkat çekicidir. Zira burada *agonothetes*lik görevi birden fazla görülmektedir: Didymeia, Kaisareia ve Romaia bayramlarının *agonothetes*liğini yapanlardan; Nea Sebasteia bayramlarının *agonothetes*liğini yapanlardan; Ionialıların birlik oyunlarının *agonothetes*liğini yapanlardan ve *paidonomos*luk yapanlardan biri olan falanca kişiden bahsedilmektedir³⁴. Halikarnassos'ta bulunan M.Ö. II. yüzyıla tarihlenen iki belgede ise *paidonomos*ların Hermes³⁵ ve Herakles'e³⁶ ithafen adak adadıkları görülmektedir.

Klasik ve Hellenistik Dönem'de çocuk altı yaşına kadar evde ailesinin yanında eğitim görmektedir. Yedi yaşından sonra ilkokula giden bir çocuğun genel eğitimi (= ἐνκυκλῖος παιδεία)³⁷ üç unsurdan oluşmaktadır³⁸: Okuma-yazma, şiir ile nesrin incelendiği ve ezberlendiği *grammata*; müzik ve dans dersi *musike* ve fiziksel eğitim *gymnastike*³⁹. Atina polis'inde bir çocuk için öncelikli eğitim Hellen alfabesindeki⁴⁰ 24 harfi öğrenmekle başlamaktadır⁴¹. Öğrenci alfabeyi *grammatistes* / *grammatikos*⁴², *didaskalos*⁴³ ya da *grammatadidaskalos*'tan (= gramer öğretmeni) öğrenmektedir⁴⁴.

³⁴ *IvDidyma* 339: (satır 9-17) ἀγωνοθετ[η] | <σάντων> Διδυμείων κα[ὶ] Κα[ἰ]σαρείων καὶ Ῥωμ[αῖ]ων, ἀγωνοθετ[η]σάντων Νέων Σ[ε]βαστῶν, ἀγων[ο]θετησάντων τοῦ | κοινοῦ τῶν Ἴων[ων] καὶ βασιλευσά[ν]των, ἀρχιερατ[ε]υσάντων, γυμνασι[α]ρχησάντων Γ[...6...].σάν τῶν πρε[σ]βυτῶν, τῶν π[α]τέρων, π[αιδ]ον[ο]μῶν σάντων[...]. : *Didymeia, Kaisareia ve Romaia bayramlarının agonotetes'liğini yapanlardan; Nea Sebasteia bayramlarının agonotetes'liğini yapanlardan; Ionia'luların birliğinin agonotetes'liğini yapanlardan, elçilerden ve paidonomos'luk yapanlardan biri olan.....*

³⁵ Bean – Cook 1955, 101, no. 10: Δεινομένης Μύτωνος | γυμνασιάρχηςσας | καὶ παιδονομήσας | Ἑρμῆι: *Myton oğlu Deinomenes gymnasiarkhos ve paidonomos olduğu sırada Hermes için (adadı)*.

³⁶ Bean – Cook 1955, 100-101, no. 9: (satır 1-5) ὁ παιδονόμος | Μελάντας Ἀντιλόχ[ου] | ὑπὲρ τῆς τῶν παίδ[ων] | ὑγείας | Ἑρμῆι καὶ Ἡρα[κλεῖ] : *Paidonomos Antilokhos oğlu Melantas çocukların sağlığı için Hermes ve Herakles'e (adadı)*.

³⁷ M.S. I-II. yüzyıl arasında tarihlenen Ksanthos'tan bir yazıtta “ἐνκυκλῖος” genel bir eğitim yeri olarak geçmekte ve bu eğitim yerinin bir vergiye tabi olduğu anlaşılmaktadır. *TAM* II. 291: Σέξστον Μάρκιον | Ἀπολλωνίδου υἱὸν Κυρεῖνα | Ἀπολλωνίδην Ῥωμαίων καὶ | Ξάνθιον, τετεμημένον | ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, | οἱ ἀνεμένονοι τοῦ ἐνκυκλίου | τοπικοῦ τέλους ἀνέστησαν | ἐκ τοῦ ἰδίου κατὰ τὴν διαθήκην | ἀπολιπόντος αὐτοῦ εἰς τὸν | τῆς ἀτελείας λόγον ἀργυρίου | δηνάρια τρεῖς μύρια.: *Dairesel (genel, kamuya açık) eğitim yerinin vergisini kaldıranlar, kent ve halk meclisi tarafından onurlandırılmış olan ve 30.000 denaria değerindeki gümüşü vergisizlik sözü için miras bırakan Roma ve Ksanthos vatandaşı, Apollonides oğlu Sextus Marcius Curis Apollonides'i vasiyeti gereği kendi kesesinden dikti.*

³⁸ Dürüşken 1995, 27; Aytaç 2012, 51. Edebiyat okullarında yüksek bilimsel öğretimin ilk kademesini oluşturan genel eğitim (= ἐνκυκλῖος παιδεία) adı altında başka bilimler de öğretilmektedir. Bu genel eğitim formasyonu daha sonraki aşamalarda “*septem artes liberales*” (Hürlerin yedi sanatı ya da Yedi serbest sanat) adına dönüşerek yaygınlaşmıştır. *Septem artes liberales* şu derslerden yani bilimlerden oluşmaktadır: Gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, geometri, astronomi, müzik.

³⁹ Plat. *Protag.* 325c-326b; *Nom.* VII. 809-810; Aristoteles bu üçlü eğitime resim dersini de ilave etmektedir (Arist. *Pol.* VIII. 3).

⁴⁰ Hdt. V. 58; M.Ö. IX. yüzyılda Hellenler 22 harften oluşan alfabeyi Fenikelilerden öğrenmişler ve Fenike alfabesini aldıktan sonra Hellence'de olmayan ünsüz değerlere sahip beş Fenike harfini (alef, he, yod, ayin, waw) α, ε, ι, ο, υ ünlülerine dönüştürerek Fenike alfabesini kendi dillerine göre uyarlamışlardır (Hellen alfabesi için bk. Leroux-Contenau 1966, 81 vd.; 143 vd.; Blanck 2000, 13 vd.).

⁴¹ Geç Roma Dönemi'ne ait alfabe örneği için Patara'da bulunan seramik işliğinin kil havuzu taban plakası üzerinde yer alan alfabe bk. Varkıvaç 2005, 139, dn. 6; 150, res. 11.

⁴² Ionia, Karia ve Lykia'dan ele geçen epigrafik metinlerde “γραμματικός” sözcüğüne rastlanılmaktadır. M.S. 127/200 yılına tarihlendirilen Labraunda'dan bir yazıtta *grammatikos* Tiberius Claudius Antenor onurlandırılmaktadır. *BE* 1973, 414: [...c.12.... δ]ῆμος κ[αῖ] | [ἡ] ἐξ Ἀρείου πάγ[ου] βουλή κ[αῖ] | [ἡ] βουλή τ[ῶν]

Sözlük anlamıyla gramer öğreten anlamına gelen “γραμματοδιδάσκαλος” terimi Küçük Asya’da şimdiye kadar sadece Miletos⁴⁵ ve Teos⁴⁶ kentlerinde belgelenmiştir. Küçük çocukların alfabeyle kolayca öğrenmeleri ve ezberlemeleri için aileleri onlara fildişinden veya ahşaptan yapılmış harfler vermektedir. Harfler baştan sona sondan başa ezberlendikten sonra öğrenciler bu harfleri yazmayı bir diğer deyişle güzel yazı yazmayı (= καλλιγραφία) öğrenmektedirler⁴⁷. *Grammatistes*, küçük çocuğa yazıyı öğrettikten sonra heceler kurmasını öğretmektedir. Çocuklar harfleri öğrenip söylenenleri anlamaya başlayınca sırasıyla Homeros⁴⁸, Hesiodos, Theogonis gibi büyük şairlerin şiirleri okutulmaktadır. Homeros’un toplamda 27.000 dizeden oluşan eserleri *Ilias* ve *Odysseia* çocuklara

φ’ και ὁ δῆμος | ὁ τῶν Ἀθηναίων Τι(βέριον) Κ(αυδίου) | Ἀγτέρωτα γραμματικὸν | ἀρετῆς ἕνεκα και παιδεύσεως νέων ἐπὶ | ποικίλας ἐπιστήμας | εἰς μέγα τῶν πολλῶν | ὑπ’ αὐτοῦ προαχθῆ[ν]των πολιτῶν [τε] | και τῶν ἀπὸ τῆς | ξένης πολλα[χό]θ’ ἐν αὐτῶι σχολ[ασάντων, ὡς | και τὰ παρ’ ἕκαστ[α] | ψηφίσματα κατὰ | τὴν ἀξίαν αὐτῶ[ι] | μεμαρτύρηκεν, | και ὅτι τὰ τῆς πα[τριδος] καλά εἰς μ[έ]σους τοὺς Ἑλληνας | προήγαγεν διὰ τῶν | ἐπιχωρίων ἱστορίων | ἐνδοξότερα ε<ι>ναί: *Demos’u, Apreios Pagos meclisi, 500’lerin meclisi ve Atinalıların meclisi, faziletinden ve çeşitli alanlar üzerinde gençlerin eğitiminden ötürü onun tarafından birçok vatandaşın yüksek mertebeye ulaştırılması ve yabancı pek çok yerden gelen kimselerin onun yanında vaktini değerlendirmesi bakımından grammatikos (gramerci) Tiberius Claudius Antenor’u (onurlandırdı), öyle ki ona verilen değere uygun olarak alınan kararlardan her biri vatan için güzel şeyleri orta sınıf Hellenlere yerel araştırmalar vasıtasıyla daha ünlü olmaya teşvik ettiğine tanıklık etsin.*

⁴³ M.S. II-III. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Ksanthos’tan bir yazıt ise bir öğretmenin (= δίδασκάλος) mezar yazıtını aktarır. TAM II. 315: Ἀὐρη(ηλίου) · Πρυτανικοῦ διδασκάλου τὸ ἠρώϊον. | [μνη]μῖο[v]. : *Öğretmen Aurelius Prytanikus’un heroon’u.*

⁴⁴ Plat. *Protag.* 325e.

⁴⁵ *IvMilet* I. 3, 145: (satır 47-48) τοῖς δὲ γραμματοδιδασκάλοις τὰ μὲν ἄλ[λα] | κατὰ ταυτά, ὁμνύτωσαν δὲ τ<ὸ>ν Ἀ<πό>λλων<α> και τὰς Μούσας: : *Aynı şekilde diğerleri de gramer eğitimcileri için Apollon ve Musa’lara yemin etsinler* (satır 58-61) ... ὅπως δὲ τὸ γινόμενον> ἐκάσ[το]ις εὐτάκτως ὑπηρετῆται, τοὺς ταμίας διδόναι τὸ τεταγμένον τοῖς τε παιδοτρίβαις και γραματοδιδασκάλοις μὴνὸς ἐκάστου τῆ νομηγία: *Bu şey her biri için düzenli bir şekilde üstlenilsin diye tamias’lar, her ayın başlangıcında paidotribes’ler ve gramer öğretmenleri için listeyi versin.*

⁴⁶ CIG 3059 ,1125: (satır 8-10) μετὰ τὴν τῶν γραμματέων αἴρεσιν γραμματοδιδασκ[ά]λλους τρεῖς οἵτινες διδάξουσιν τοὺς παῖδας και τὰς παρθένους:....: *grammateus’un seçiminden sonra magistrat’ların seçimlerinde kız ve erkek çocuklarını eğitmesi için her yıl 3 gramer öğretmeni atansın.* (satır 30-35) ἐὰν δὲ οἱ γραματοδιδάσκα[λοι] ἀντιλέγωσιν πρὸς αὐτοὺς περὶ τοῦ πλήθους τῶν παίδων, ἐπικρινά[τω] ὁ παιδονόμος, και ὡς ἂν οὗτος διατάξῃ πειθαρχείτωσαν· τὰς δὲ ἀπο[δείξεις] ἄς ἔδει γίνεσθαι ἐν τῶι γυμνασίῳ ποιείσθαι τοὺς γραματοδιδασκάλους και τὸν τὰ μουσικὰ διδάσκοντα ἐν τῶι βουλευ[τηρίῳ]. —]....: *Eğer gramer öğretmenleri çocukların sayısı hakkında onlara karşı itiraz ederlerse ki onun düzen içinde itaat etmesi için paidonomos karara varsın. Gymnasion’da olması gerekli olan gramer öğretmenleri ve müzik eğitimcileri anlatımlarını bouleuterion’da yapsın.* (----)

⁴⁷ Plat. *Nom.* 810b. Yazı, içi balmumuyla kaplanmış tahtalar üzerine çoğu kez şimşir ağacından yapılmış *stylos* adı verilen sivri uçlu bir kalemlerle yazılırdı; kalemin bir diğer ucu yassılaştırılmış olup silgi olarak kullanılırdı (bk. Hense-Leonard 1948, 189; Jenkins 1993³, 16; Blanck 1999, 166; 2000, 40; Yıldız 2003, 34 vd.; Deighton 2012, 51). Harfleri ve sayıları *stylos* ile varlıklı olanlar papirüs üzerine; fakir olanlar ise kırık çanak çömlek parçaları üzerine yazılmaktadır. Kırık çanak çömlek parçaları okullarda pratik yapılırken kullanılmasının dışında hesaplama işlevinde de kullanılırdı (bk. Deighton 2012, 51. Yazı malzemeleri için ayrıca bk. Yıldız 1993, 27; Blanck 2000, 48-73).

⁴⁸ M.Ö. 594 yılında Atina’da Solon, eğitim alanında yaptığı reformla Homeros’un eserlerinden parçaları okumayı zorunlu hale getirmiştir.

ezberletilirdi⁴⁹. *Grammatistes*'ler tarafından öğrencilere okuma-yazmanın yanı sıra matematik ve aritmetik dersleri de verilmekte; hesaplamalar ya kum üzerine karelerinde çakıl taşlarının hareket ettirilebileceği basit bir tabloyla ya da iplere dizilmiş boncuklarla (abaküs) yapılmaktadır⁵⁰. Miletos ve Teos'taki epigrafik verilerde gramer öğretmenlerinin aylık ve/veya öğrencinin eğitim durumundaki ilerleme aşamasına göre maaş aldıkları görülmektedir: Miletos'ta⁵¹ bir gramer öğretmenin aylık maaşı 40 *drakhmai* iken Teos'ta öğretmenlerin yıllık maaşı öğrencinin öğrenme seviyesine bağlı olarak değişmektedir. Öğrenciye ilk defa gramer öğretmeye başladığı yıl 600 *drakhmai*, gramerin temelini öğrettikten sonraki yıl 550 *drakhmai* ve gramer eğitiminin son aşaması olan sonraki yıl ise 500 *drakhmai* ücret aldığı belgelenmektedir⁵².

Gramer eğitiminden sonra çocuk, müzik⁵³ eğitimine başlamakta ve *kitharistes*'ten (= κιθαριστής) *kithara* çalmasını öğrenmektedir⁵⁴. *Kitharistes* terimi 11 yazıtta geçmekte ve bu yazıtlar yine Karia ve Ionia bölgelerinden ele geçmiştir. Ancak *kitharistes* teriminin bu yazıtların hepsinde müzik öğretmeni olarak kullanılmadığı görülmektedir. Zira Didyma⁵⁵ ve Miletos⁵⁶ yazıtlarında geçen *kitharistes* kelimesi, müzik öğretmeni değil sadece müzisyen anlamını barındırmaktadır. Teos'tan ele geçen bir yazıtta müzik öğretmenin *kitharistes* ve “ψάλτης”⁵⁷ terimleri ile verildiği görülmektedir. Ayrıca yazıtta müzik öğretmenlerinin çocuklara sesi ayırt etmeyi, müziği, *kithara* ya da lir çalmayı öğretilmelerinden bahsedildiği 15-19 satırları arasında görev tanımını açık bir şekilde yapılarak yıllık 700 *drakhmai* maaş aldıkları belirtilmektedir⁵⁸. *Kitharistes*, çocuğa *kithara* çalmasını öğrettikten

⁴⁹ Deighton 2012, 51. Okullarda Homeros ve Hesiodos'un eserleri gibi Kallimakhos'un lirik şiirleri, Aiskhylos, Sophokles ve Euripides gibi trajedi şairleri, Menandros gibi komedi şairlerinin eserleri de okutulmaktadır.

⁵⁰ Deighton 2012, 52.

⁵¹ *IvMilet* I.3, 145 (satır 52-53)τῶν δὲ γραμματοδιδασκάλων ἑκάστῳ μηνὸς ἑκάστου | δραχμὰς τεσσαράκοντα.: *gramer öğretmenlerinin her birine ise her ayın ücreti 40 drakhmai olarak düzenlensin.*

⁵² *CIG* 3059, 1125: (satır 10-14) δίδοσθαι δὲ [τ]ῶι μὲν ἐπὶ τὸ πρῶτον ἔργον χειροτονηθέντ[ι] | τοῦ ἐνιαυτοῦ δραχμὰς ἑξακοσίας, τῶι δὲ ἐπὶ τὸ δεύτερον δραχμὰ[ς] | πεντακοσίας πενήκοντα, τῶι δὲ ἐπὶ τὸ τρίτον δραχμὰς πεντακοσίας· ἀπο<δεί>κνυσθ<α>ι δὲ καὶ παιδοτρίβας δύο, μισθὸν δ' αὐτῶν ἑκατέρῳ δίδοσθαι τοῦ ἐνιαυτοῦ δραχμὰς πεντακοσίας. : *Seçilmiş olanların her birine her yıl ilk kademedede 600 drakhmai, ikincide 550 drakhmai, üçüncüde ise 500 drakhmai verilsin.*

⁵³ Buna “entelektüel eğitim” de denilmekle birlikte Hellence'deki *musike tekhnē* iki anlama gelmektedir: Birincisi, müzik eğitimi, beden eğitiminin tamamlayıcı bir parçası olup, entelektüel, ahlaki ve estetik yönden tüm ruhsal eğitimi içinde barındırmakta; dar anlamıyla ikincisi ise sadece bir ton sanatı olarak anlaşılmaktadır (bk. Aytas, 2012, 25).

⁵⁴ Aristoph. *Bul.* 76; Plat. *Protag.* 326e; *Nom.* 655a.

⁵⁵ *IvDidyma* 182: (satır 17-18) τὸν προκιθαριστὴν τοῦ Δ[ελφι]νίου Ἀπόλλωνος καὶ....: *Apollon Delphinios'un prokitharistes'i...* ca. M.S. 230 yılına tarihlenen bu yazıtta *prokitharistes* terimi bize Delphoi Apollon'unun baş müzisyeni anlamını vermekte ve burada öğretmenlik dışında dini görevlerde yer alan müzisyenlerin olduğu görülmektedir.

⁵⁶ M.S. 177/192 yılına tarihlendirilen Miletos'taki yazıtta da *prokitharistes* teriminin Didyma'daki anlamını veren ifadesiyle karşılaşmaktayız (bk. *MDAI* (I) 1965, 121 vd., no.5).

⁵⁷ Sadece Teos yazıtında geçen “ψάλτης” lir çalan/ lirle şarkı söyleyen olarak çevrilmektedir (bk. Gemoll 1997, 812, “ψάλτης”).

⁵⁸ *CIG* 3059, 1125: (satır 15-19) ἀποδείκνυσθ<α>ι δὲ κιθαριστὴν ἢ ψάλτην, μισθὸν δὲ δίδοσθαι τῶι | χειροτονηθέντ[ι] τοῦ ἐνιαυτοῦ δραχμὰς ἑπτακοσίας· οὗτος δὲ | διδάξει τοὺς τε παῖδας οὓς ἂν καθήκηι εἰς τοῦπιόν ἐκ[ρ]ίνεσθαι [καὶ] | τοὺς τούτων ἐνιαυτῶι νεωτέρους τὰ τε μουσικὰ καὶ κιθαρίζειν ἢ ψάλλειν | τοὺς δὲ ἐφήβους τὰ μουσικά· *Ayrıca bir kitharistes ya da psaltes (lir öğretmeni) atansın, atanana kimseye yıllık 700 drakhmai verilsin. Söz konusu kişi ephebos'lara müzik, bunlardan yaş bakımından daha genç olanlara ve uygun bulunduğu*

sonra ona daha başka şairlerin eserlerini öğretmekte, bunları da *kithara* ile çaldırtmaktadır⁵⁹. Platon'a göre çocukların ruhlarına ahenk ve ritim işleyince onlar daha güzel konuşmaya, doğru ve iyi hareket etmeye hazırlanmış olurlardı⁶⁰. Öğrenciler bazı lirik ozanların eserlerini de bir *lyra* ya da *aulos* eşliğinde okumaktadırlar⁶¹. Müzik, Hellenlerin görüşüne göre ahlaki davranış üzerinde doğrudan doğruya etkilidir; aynı zamanda ritim, harmoni ve ölçü yoluyla müzik kendine hâkim olmayı öğretir⁶². Buna ilaveten müzik eğitiminin bir diğer amacı da insanların tiyatro oyunlarını doğru bir şekilde idrak etmelerini sağlamak ve halka açık gösterilere iştirakte bulunmalarına imkân vermektir⁶⁴.

Antikçağ eğitiminin temelinde iyi bir vatandaşın taşınması gereken önemli bir özellik vücudun ve ruhun aynı zamanda iyi ve güzel olması (= καλοκάγαθία) ifadesiyle betimlenmektedir⁶⁵. Vücudun güzelleştirilmesi ve savaş silahlarının kullanılması ise *paidotribes*'in (= beden öğretmeni) gözetiminde olmaktadır. Ionia ve Karia bölgeleri ağırlıklı olmakla birlikte Küçük Asya'da *paidotribes*'lere ilişkin 11'e yakın epigrafik belge bulunmaktadır. Miletos'tan ele geçen ve Thallion oğlu Eudemos'u onurlandıran yazıtın 40-46 satırlarından beden eğitimcilerinin görevlerine seçilerek geldiklerini; oylama sırasında vatandaşlardan kendileri için oy istemediklerine ve de başka birine de kendisi için oy istemediğine dair Hermes'e yemin ettiklerini öğrenmekteyiz⁶⁶. *Paidotribes*'in gözetiminde gerçekleşen *gymnasion*'daki beden eğitimi *pentathlon* adı verilen cirit ve disk atma, koşu, güreş ve elde büyük bir ağırlık taşınması suretiyle yapılan uzun atlamadan oluşmaktadır. Bunların yanı sıra boks, ağırlık kaldırma, top oyunları, araba ve at yarışları da yapılmaktaydı⁶⁷. Koşu, disk ve cirit atma çok geniş alanlarda yapılması gerektiği için bu tür dersler kentin dışında verilirdi. Bu beden hareketlerine askeri hazırlık oyunları da dâhil edilirdi: Ok atma, ağırlık kaldırma, araba

çocuklara sesi ayırt etmeyi ve müzik ve kithara ya da lir çalmayı öğretecek. Bu çocukların yaşını ise paidonomos belirlesin.

⁵⁹ Plat. *Protag.* 326: Platon'a göre, insan hayatının ahenkli bir iç durumuna ihtiyacı vardır. Bundan dolayı da çocuklara iyi şairlerin şarkıları öğretilmeli, bunlar *kithara* ile çalınıp söylenmelidir. Böylece çocuklar tam ölçünün ve düzenin ne olduğunu öğrenirler (ayrıca bk. Hense-Leonard 1948, 189).

⁶⁰ Plat. *Protag.* 326.

⁶¹ Hellenlerde *lyra* ve *kithara* telli bir çalgı; *aulos* ise nefesli bir müzik aletidir.

⁶² Hense-Leonard 1948, 190; Dürüşken 1995, 14.

⁶³ Aytaç 2012, 25.

⁶⁴ Blanck 1999, 166; festivallere katılan çocuklar müzikteki yeteneklerini ortaya koyabiliyorlardı. Dionysia Festivali başta olmak üzere Atina'daki birçok festival *polis* vatandaşlarına, kırsal kesimden gelen halk çocuklarının nasıl eğitim gördüklerini gösterme olanağı sunmaktaydı (bk. Jenkins 1993³, 17).

⁶⁵ Καλοκάγαθία kelimesi asillere özgü önemli bir ahlaksal değeri ifade etmektedir. Konu hakkında ayrıntılı olarak bk. Finley 1981, 70; Quass 1993, 32; Deighton 2012, 26.

⁶⁶ *IvMilet* I. 3, 145: (satır 40-46) ... μετὰ δὲ | τοῦτο οἱ μὲν παιδονόμοι παραδότησαν τῶι γραμματεῖ τῆς βουλῆς τὰ | ὀνόματα τῶν ἀπογραφαμένων· ὁ δ' ἐπαγέτω κατὰ ἕνα· τῶν δ' ἐπιπορευομένων ἕκαστον ὀρκισάτωσαν οἱ τε ἱερεῖς καὶ ὁ ἱεροκῆρυξ· ὁ δὲ ὄρκος ἔστω | τοῖς μὲν παιδοτρίβαις ὅδε· ὀμνύω τὸν Ἑρμῆ μὴ παρακεκληκέναι μη|θένα Μιλησίων, ὅπως με χειροτονῆι, μηδ' ἐτέρωι προστεταχέναι παρα|καλέσαι ὑπὲρ ἐμοῦ· : *Bundan sonra paidonomos'lar, boule'nin grammeteus'una kaydedilmiş olanların isimlerini versinler. (Bu iş) bir gün boyunca devam etsin. Hem rahipler hem de kutsal haberci söz konusu mesleği icra edenlerin her birine yemin ettirsinler. Beden eğitimcileri için de bu yemin yapılacak. Miletos'lulardan hiçbirine benim için elle oylamada bulunmaması rica etmediğime ya da benim için başka birine buyurmadığıma Hermes'e yemin ediyorum.*

⁶⁷ Deighton 2012, 73 vd. Top oyunları için *sphairisteria* adı verilen özel alanlar bulunmaktaydı.

yarışı, ata binme ve kılıç oyunu⁶⁸. *Paidotribes*'in çocuklara verdiği eğitimin karşılığında aldığı maaşa ilişkin epigrafik belgelere ise iki yerde rastlamaktayız: Miletos⁶⁹ ve Teos⁷⁰. Miletos'ta aylık maaşı bir *paidotribes*'in 30 *drakhmi* iken ve Teos'da bir *paidotribes*'in yıllık maaşı 500 *drakhmi* olarak bildirilmektedir.

Yazıtlardan edinilen bilgiler neticesinde Anadolu'da Ionia ve Karia başta olmak üzere kentlerde eğitim kurumlarının ve bu kurumlarda görev yapan eğitimcilerin bulunduğu ve eğitim sisteminin belli yasalar çerçevesinde yürütüldüğünden söz edebiliriz. Görüldüğü üzere, antikçağ eğitime ilişkin yapılan çalışmalarda şimdiye kadar çok fazla göz önünde bulundurulmayan epigrafik verilerden hiç de azımsanmayacak bilgiler elde edilmektedir. Söz konusu bilgiler; *gymnasion* ve *palaistra*'nın dışında *bouleuterion*'da da dersler verildiği; gramer öğretmenleri ve beden eğitmenlerinin Hermes, Herakles ve Apollon Mousagetē'ye adak adadıkları; *enkyklos paideia*'nın (= genel eğitim) dairesel bir eğitim yeri olduğu; öğretmenlerin belli bir ücret karşılığında çalıştıkları; çocukların günümüzde de olduğu gibi bayramlara öğretmenleri gözetiminde katıldıkları; okul çağına kadar çocuğun ailesinin seçtiği bir *paidagogos* eşliğinde eğitim hazırlığından geçtiği; belli yasalar çerçevesinde okul gelir ve giderlerinin denetim altında tutulduğu, şeklinde sıralanabilir. Son olarak eğitim anlayışının ve sisteminin yüzyıllar içerisinde evrimleşmesine rağmen kemik yapısını korumakta olduğu çıkarımı da bunlara eklenebilir. Bir çocuğun iyi bir eğitim alması için başta ailesi olmak üzere *paidagogos*'u ve öğretmenleri de ihtimam göstermektedir. Her dönemde her çağda olduğu gibi değişmeyen tek gerçek çocukların ve gençlerin toplumların geleceği olduğudur.

⁶⁸ Aytaç 2012, 25.

⁶⁹ *IvMilet* I. 3, 145: (satır 50-52) τετάχθαι δὲ μισθὸν τῶν μὲν παιδοτριβῶν ἑκάστῳ μηνὸς ἑκάστου δραχμᾶς τριάκοντα....: *Beden eğitmenlerinin her birine her bir ayın ücreti 30 drakhmai olarak belirlenirken....*

⁷⁰ *CIG* 3059, 1125: (satır 13-14) ἀπο<δεί>κνυσθ<α>ι δὲ καὶ παιδοτριβᾶς δύο, μισθὸν δ' αὐτῶν ἑκατέρῳ δίδοσθαι τοῦ ἑνιαυτοῦ δραχμᾶς πεντακοσίας. : *İki de paidotribes (beden eğitmeni) atansın, onların her birine yıllık 500 drakhmai ücret/ maaş verilsin.*

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Arist. *Pol.* (= Aristoteles, *Politica*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Politics*. Ed. H. Rackham. London, New York 1967.
Aristoteles, *Politika*. Çev.: M. Tuncay. İstanbul 1993⁴.
- Aristoph. *Bul.* (= Aristophanes *Bulutlar*)
Kullanılan Çeviri: *Bulutlar*. Çev.: A. S. Delilbaşı. İstanbul 1994.
- Herod. (= Herodas, *Mimoslar*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Mimoslar*. Çev.: E. Alova. İstanbul 2007.
- Hdt. (= Herodotos, *Historiae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodotus*. With an English Translation by A. D. Godley. I-IV. London, New York 1926 (The Loeb Classical Library).
Herodot Tarihi. Çev.: M. Ökmen - A. Erhat. İstanbul 1991².
- Hom. *Il.* (= Homeros, *Iliada*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Homer. *The Iliad*. Ed. A.T. Murray. Cambridge, London 1924.
Homeros, *İlyada*. Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 2012²⁴.
- Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Description of Greece*. Ed. W. H. Jones, vols. I, III-IV. W. H. Jones – H. A. Ormerod, vol. II. R. E. Wycherley, vol. V (Illustrations and Index). New York 1918-2004¹⁰.
- Plat. *Nom.* (= Platon, *Nomoi*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Laws*. With an English Translation by T. Saunders. Harmondsworth 1970.
Yasalar (I-XII. Kitaplar). Çev.: C. Şentuna - S. Babür. İstanbul 1998².
- Plat. *Protag.* (= Platon, *Protagoras*)
Kullanılan Çeviri: *Protagoras*. Çev.: N. Ş. Kösemihal. İstanbul 1997.
- Plin. *Nat.* (= Plinius Caecilius Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pliny Natural History*. With an English Translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz. I-X Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).
- Plut. (= Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*)
Rom. (= *Romulus*)
Kullanılan Çeviri: *Plutark: Ünlü Yunanlı ve Romalıların Yaşamları 1*. Çev.: M. Mete. İstanbul 2005.

Modern Literatür

- AA *Archäologischer Anzeiger*. Berlin.
- ABSA *The Annual of the British School at Athens*. London.
- Aytaç 2012 K. Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*. Ankara 2012.
- BCH *Bulletin de Correspondance Hellénique*. Paris, Athènes.

- Bean – Cook 1955 G. E. Bean – J. M. Cook, “The Halikarnassian Peninsula”. *ABSA* 50 (1955), 85-169.
- BE *Bulletin Épigraphique*.
- Blanck 1999 H. Blanck, *Eski Yunan ve Roma’da Yaşam*. Çev.: İ. Tanrıkut. İstanbul 1999.
- Blanck 2000 H. Blanck, *Antikçağda Kitap*. Çev.: Z. A. Yılmaz. Ankara 1999.
- Bonner 1977 S. Bonner, *Education in Ancient Rome*. London 1977.
- Boulogne 1951 R. Boulogne, *De Plaats van de Paedagogus in de Romeinse Cultuur*. Djakarta 1951.
- Bradley 1991 K. Bradley, *Discovering the Roman Family*. Oxford 1991.
- CIG *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Berlin 1825-1877. P. Dethier und I. H. Mordtmann=P. Dethier und I. H. Mordtmann, *Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis*. Wien 1864.
- Cribiore 2001 R. Cribiore, *Gymnastics of Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton 2001.
- Deighton 2012 H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*. Çev.: H. K. Ersoy. İstanbul 2012.
- Dürüşken 1995 Ç. Dürüşken, *Antik Çağda Doğan Bir Eğitim Sistemi Rhetorica. Roma’da Rhetorica Eğitimi*. İstanbul 1995.
- EA *Epigraphica Anatolica*. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens. Bonn.
- Finley 1981 M. I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece*. London, 1981.
- Fontenrose 1988 J. Fontenrose, *Didyma: Apollo’s Oracle, Cult and Companions*. California 1988.
- Gemoll 1997 W. Gemoll, *Griechisch-Deutsches Schul- und Handwörterbuch*. München 1997.
- George 1998 M. George, “Pedagogues on Roman Biographical Sarcophagi”. *American Journal of Archaeology* 102,2 (1998) 409-410.
- Hense – Leonard 1948 Hense – Leonard, *Hellen-Latin Eskiçağ Bilgisi*. Çev.: S. Y. Baydur. İstanbul 1948.
- Hermes *Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie*. Wiesbaden.
- Hirschfeld 1875 G. Hirschfeld, “Inscription von Teos”. *Hermes* 9 (1875), 501-3.
- IG *Inscriptiones Graecae, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussiae Borussicae ed. maior: vols. I-V. VII. IX. XI. XII. XIV*. Berlin 1873-1939.
- IvByzantion *Die Inschriften von Byzantion*. Ed. A. Lajtar. Bonn 2000 (IK 58).
- IvDidyma *Didyma II: Die Inschriften*. A. Rehm, Ed. R. Harder. Berlin 1958.
- IvIasos *Die Inschriften von Iasos*. Ed. W. Blümel. Bonn 1985.
- IvMilet *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899*. Hrsg von Th. Wiegand. I-III. Berlin 1906-1929.
- IvMylasa *Die Inschriften von Mylasa*. Ed. W. Blümel. Bonn, 1987, 1988.
- IvSmyrna *Die Inschriften von Smyrna*. Ed. G. Petzel et al., Bonn 1982, 1987, 1990 (IK 23 ve 24, 1-2).
- Jenkins 1993³ I. Jenkins, *Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular Işığında: Antik*

- Devirde Çocuk Eğitimi. Çev.: H. Malay. İstanbul 1993³.
- Joyal *et al.* 2008 M. Joyal, J. C. Yardley – I. McDougall, *Greek and Roman Education: A Sourcebook*. London 2008.
- JÖAI *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*. Wien.
- Laes 2004 Chr. Laes, "Romeinse paedagogi tussen minacting en waardering. Een voorbeeld van 'differential equations'". *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taai-en Letterkunde en Geschiedenis* 58 (2004), 161-180.
- Laes 2009 Chr. Laes, "Pedagogues in Greek Inschriften in Hellenistic and Roman Antiquity". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 171 (2009) 113-122.
- Larson 1995 J. L. Larson, *Greek Heroine Cults*. London 1995.
- Leroux – Contenau 1966 G. Leroux – G. Contenau, *Eski Akdeniz ve Yakın Doğu Uygarlıkları*. Çev.: N. Önl. İstanbul 1966.
- Liddle & Scott 1997 *Liddle & Scott's Greek-English Lexicon*. Oxford 1997.
- Macridy 1912 Th. Macridy, "Antiquités de Notion II". *JÖAI* 15 (1912) 54 n. 27.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ I-II*. Princeton 1950.
- MDAI *Mitteilungen Des Deutschen Archäologischen Institutes*.
- Marek 1993 Chr. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*. Tübingen 1993.
- Marrou 1948 H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. 2 vol. Paris 1948.
- Miller 2004 S. G. Miller, *Ancient Greek Athletics*. Italy 2004.
- Morgan 1998 T. Morgan, *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*. Cambridge 1998.
- Oehler 1970 J. Oehler, "Gymnasiarkhos". *RE* VII (1970) 1969-2004.
- Özbayoğlu 1989 E. Özbayoğlu, "Humanitas: İnsanlık, İnsancılık, İnsancılık". Ed.: N. Başgelen, *Alkim Konferansları I Bildirileri*. İstanbul (1989) 49-72.
- Quass 1993 F. Quass, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Osten*. Stuttgart. 1993.
- RE *Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertum swissenschaft*. Stuttgart (München).
- Riess 2001 W. Riess, "Stadtrömische Lehrer zwischen Anpassung und Nonkonformismus: Überlegungen zu einer epigraphischen Ambivalenz". Eds. G. Alföldy – S. Panciera, *Inschriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt*. Stuttgart (2001) 163-207.
- Robert 1940 L. Robert, *Hellenica I: Recueil d'épigraphie de numismatique et d'antiquités grecques*. Paris 1940.
- Salowey 1995 C. A. Salowey, *The Peloponnesian Heracles: Cult and Labor*. Bryn Mawr College 1995.
- Schulze 1998 H. Schulze, *Ammen und Pädagogen. Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft*. Mainz 1998.
- Schuppe 1942 E. Schuppe, "Paidagogos". *RE* XVIII/2 (1942) 2375-2385.
- Syll³ *Aktualisierende Konkordanzen zu Dittenbergers Orientis Graeci Inscriptio-*

- nes (OGIS) und zur dritten Auflage der von ihm begründeten *Sylloge Inscriptionum Graecorum* (Syll³). Ed. W. Gawantka.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum* (1-25 Leiden 1923; 26-7 Alphen 1979-80; 28 vd. Amsterdam 1982-).
- Şahin 1987 S. Şahin, "Epigraphica Asiae Minoris Neglecta et Iacentia". *EA* 9 (1987) 47-72.
- TAM *Tituli Asiae Minoris*. Vindobonae 1901-1989.
- Too 2001 Y. L. Too, *Education in Greek and Roman Antiquity*. Leiden – Boston – Köln 2001.
- Wycherley 1991² R. E. Wycherley, *Antikçağ'da Kentler Nasıl Kuruldu?* Çev.: N. Nirven - N. Başgelen, İstanbul 1991².
- Varkıvanç 2002 B. Varkıvanç, "Patara'da Bir Seramik İşliğı". *Adalya V* (2001-2002) 137-152.
- Voutiras 1998 E. Voutiras, "Grabstele eines Paidagogos aus Byzanz". *EA* 30 (1998) 145-147.
- Yıldız 1993 N. Yıldız, *Eski Çağ Kütüphaneleri*. İstanbul 1993.
- Yıldız 2003 N. Yıldız, *Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antik Çağ Kütüphaneleri: Mimariler, İç Düzenleri, Çalışma Sistemleri, Kitapların Yazımı ve Çoğaltılması*. İstanbul 2003.
- Zaccaria 2003 C. Zaccaria, "Paedagoga: un "optional extra"?. Eds. A. Buonopane – F. Cenerini, *Donna e lavora nella documentazione epigrafica. Atti del I Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica*. Bologna, 21 novembre 2002. Faenza 2003.